

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ТЕМА № 3

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ



ПЛАН

1. Види та класифікація правовідносин у сфері соціального забезпечення.
2. Підстави виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин.
3. Конституційні соціальні ризики.
4. Страховий та трудовий стаж.

1. Види та класифікація правовідносин у сфері соціального забезпечення

Науковець І. Б. Сташків виокремлює такі *ознаки соціально-забезпечувальних правовідносин*:

учасники правовідношення персоніфіковані, тобто названі поіменно. Чітко визначені орган соціального забезпечення, який має певні повноваження у сфері соціального захисту населення (названі його реквізити), та фізична особа, яка має право на конкретний вид соціального забезпечення (прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання, інші дані про неї)

більшість правовідносин у сфері соціального забезпечення мають двосторонній характер: право фізичної особи кореспондує обов'язок органу соціального забезпечення і навпаки

наявність індивідуального об'єкта, щодо якого виникло правовідношення. Ним виступає пенсія, допомога, соціальна послуга, пільга

Страхові соціальні послуги надаються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Натомість нестрахові – в системі надання соціальних послуг надавачами державного, комунального та недержавного секторів. Загалом процедура призначення соціального забезпечення має заявницький характер.

Соціально-забезпечувальні правовідносини виникають, змінюються та припиняються у таких сферах соціального забезпечення:

- у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- у сфері недержавного пенсійного забезпечення;
- у сфері надання (нестрахових) соціальних послуг особам, які опинилися в складних життєвих ситуаціях;
- у сфері призначення та виплати державних соціальних допомог, пільг та компенсацій.

Допоміжні правовідносини виникають, змінюються та припиняються у таких сферах соціального забезпечення:

- у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- у сфері недержавного пенсійного забезпечення;
- у сфері надання соціальних послуг;
- у сфері призначення та виплати державних соціальних допомог, пільг, та компенсацій.

Процедурні правовідносини

Більшість науковців вважають, що *до допоміжних правовідносин належать процедурні*. Наприклад, особа, якій встановлено інвалідність закономірно звернеться за призначенням їй соціального забезпечення. Проте, такого обов'язку вона немає. Отже, встановлення інвалідності і це процес, що врегульований процедурними нормами, який відмежований на цій стадії від соціально-забезпечувальних правовідносин.

Метою процедурних правовідносин є встановлення окремих юридичних фактів (чи юридичних складів), які необхідні для набуття права на конкретний вид соціального забезпечення.

Вважається, що *завершуються процедурні правовідносини з ухваленням юридично значущого рішення компетентного органу про встановлення чи не встановлення певних юридичних фактів*. Таке рішення характеризує досягнутий результат діяльності уповноваженого суб'єкта, що ухвалюється у строки визначені законодавством. Тому процедурні правовідносини завжди строкові.

Отже, такі правовідносини нерідко зливаються з соціально забезпечувальними, але і можуть завжди їм передувати.

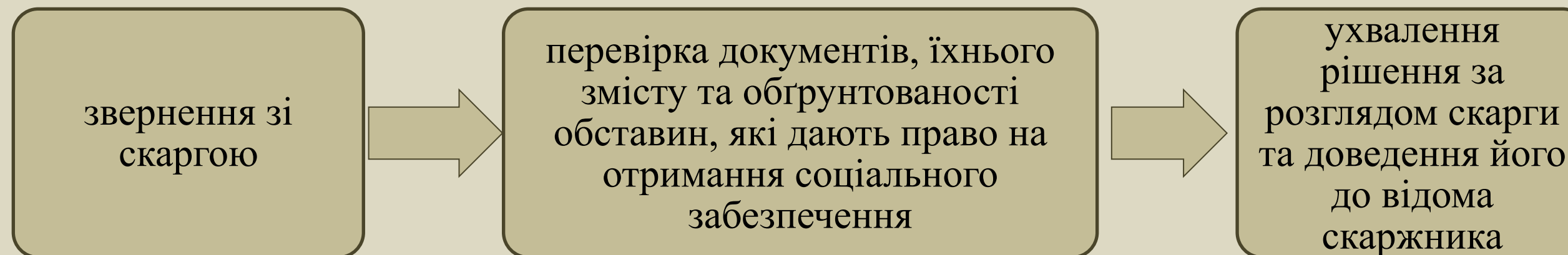
***Процедурні правовідносини можна поділяти за суб'єктом встановлення права особи
на отримання соціального забезпечення на:***

- правовідносини за участю недержавних пенсійних фондів у системі недержавного пенсійного забезпечення;
- правовідносини за участю структурних підрозділів соціального захисту населення в системі призначення та виплати державних соціальних допомог, пільг та компенсацій;
- правовідносини за участю комісії (уповноваженого) із соціального страхування в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- правовідносини за участю комісії з соціального страхування в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- правовідносини за участю територіального центру зайнятості в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;
- правовідносини за участю територіального відділення Пенсійного фонду України в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- правовідносини за участю надавачів соціальних послуг державного, комунального, недержавного
- секторів, зокрема фізичних осіб.

Процесуальні відносини

Особливість процесуальних правовідносин у сфері соціального забезпечення полягає у тому, що такі правовідносини виникають у разі звернення особи зі скаргою до компетентного органу з метою поновити, на її думку, порушене право (наприклад, відмова у перерахунку соціальних виплат, відмова у призначенні соціального забезпечення чи його припинення (призупинення)). Таким компетентним органом є або судова інстанція або вищий орган у порядку підлеглості. Наприклад, рішення про відмову у наданні державної соціальної допомоги можна оскаржити до Управління соціального захисту населення, яке по відношенню до структурного підрозділу соціального захисту населення є вищим органом. Такі суб'єкти мають розглянути скаргу та ухвалити відповідне рішення про її задоволення або відмову у цьому.

Процесуальні правовідносини в межах оскарження до вищого органу передбачають таку послідовність:



Наприклад, право оскарження рішення про відмову чи припинення надання соціального забезпечення до вищого органу. Але такий механізм передбачений тільки тоді, коли йдеться про уповноваженого суб'єкта органу державної влади чи органу місцевого самоврядування.

Коли надавачем соціального забезпечення є суб'єкт недержавного сектору, зокрема фізична особа, то процедура оскарження характеризує вже винятково судове провадження.

Соціально-страхові відносини

Такі правовідносини забезпечують передусім функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування та загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Участь особи в соціально-страхових правовідносинах до виникнення відповідного соціального ризику обмежується сплатою страхових внесків. У трудових відносинах таке фіскальне навантаження покладене не на працівника, а на роботодавця з моменту укладення трудового договору. Працівник належить за законодавством до обов'язково застрахованих, так соціально-страхові відносини виникають в силу укладення трудового договору і не потребують додаткової заяви чи документів.

Таку ж функцію, як видається виконує і договір про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, відповідно до якого фізична особа виявила бажання брати участь в соціально-страхових правовідносинах шляхом сплати страхових внесків. Натомість фонди соціального страхування здійснюють основні свої повноваження щодо збору страхових внесків, акумуляції та розподілу коштів.

Такі правовідносини мають тристоронній характер із залученням таких суб'єктів:

- страховика (відповідного фонду соціального страхування, який отримує, акумулює та розподіляє страхові внески);
- страхувальника (того, хто сплачує страхові внески);
- застрахованої особи (фізичної особи, на користь якої здійснюється соціальне забезпечення у разі настання соціального ризику).

2. Підстави виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин

Виникнення, зміна та припинення соціально-забезпечувальних правовідносини здійснюється на підставі юридичних фактів. У теорії права такими вважають конкретні реальні життєві обставини, які передбачені юридичними нормами та спричиняють юридичні наслідки – виникнення, зміну або припинення суб'єктивних прав та обов'язків учасників певних правовідносин.

Під соціальним ризиком розуміють соціально значущу обставину, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) не здатні самотійно себе утримувати, тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави.

Аналіз чинного законодавства у сфері соціального забезпечення дає змогу виокремити базові ознаки цього поняття, а саме:

- їх перелік у законодавстві є вичерпним;
- є підставою для призначення того чи іншого виду соціального забезпечення;
- зазвичай вони є необхідним елементом юридичного складу, який становить набір юридичних фактів і в сукупності веде до виникнення, зміни або припинення соціально-забезпечувальних правовідносин;
- здебільшого мають об'єктивний характер;
- характеризують ймовірність, а не безумовність, виникнення для особи (сім'ї) певних життєвих обставин, за яких надається соціальна підтримка;
- потребують у процесі реалізації права на соціальне забезпечення документального підтвердження, як здебільшого і обставин, за яких вони настали;
- негативні загалом наслідки соціальних ризиків компенсуються системою соціального забезпечення, що спрямована передусім на матеріальну підтримку особи;
- соціальні ризики є по суті і конституційними, і законодавчими гарантіями реалізація права на соціальне забезпечення

Умови та порядок призначення того чи іншого виду та розміру соціального забезпечення багато в чому залежить не тільки від наявного соціального ризику, але і обставин, за яких він настав як певної події.

Зокрема, умови та порядок та навіть тривалість надання допомоги по безробіттю може залежати від обставин втрати роботи. Наприклад, має значення чи особа звільнена за порушення трудової дисципліни, у зв'язку зі скорочення чисельності (штату) працівників або ж за угодою сторін.

Натомість обставини, що зумовили настання інвалідності стають координатами для правильного застосування законодавчих норм. Так, інвалідність, яка настала внаслідок нещасного випадку на виробництві, надає можливість отримувати, наприклад, виплати у зв'язку зі стійкою втратою професійної працездатності. Забезпечення громадського порядку, оборона країни зумовлює виникнення зовсім іншого роду правовідносин за участю військовослужбовців та прирівняних до них осіб. Інвалідність, яка спричинена загальним захворюванням застрахованого працівника є умовою отримання пенсії по інвалідності у солідарній системі пенсійного забезпечення. Натомість відсутність у нього страхового стажу дає можливість отримувати лише державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію.

Закон України «Про соціальні послуги» теж розмежовує соціальний ризик і багато чинників, які їх зумовлюють. Відповідно до ст. 1 наведеного акту таким єдиним соціальним ризиком закріплено складні життєві обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самотійно.

Негативний вплив соціального ризику особа відчуває не тільки на благах матеріального характеру, але він позначається також на стані здоров'я (фізичному та психічному), розвитку особи, функціонуванні її сім'ї, зміні життєвих позиції та цінностей тощо.

Види соціальних ризиків

Зважаючи на позицію Конституційного Суду України, закономірно поділяти соціальні ризики, зокрема, за рівнем правового регулювання та механізмом його забезпечення на:

конституційні (сталі та незмінні)

законодавчі (змінюються Верховною Радою України в порядку видання законів)

Основний Закон України встановив базові соціальні ризики, які у різний спосіб отримали механізм їхнього законодавчого забезпечення. Серед них:

- повна втрата працездатності;
- часткова втрата працездатності;
- тимчасова втрата працездатності;
- втрата годувальника;
- безробіття з незалежних від особи обставин;
- старість.

Не дослівно у законодавстві України передбачені такі соціальні ризики як повна чи часткова втрата працездатності. Лише відносно їх можна ототожнювати з інвалідністю, адже повнота втрати працездатності як певний показник встановлення інвалідності залежить від рівня обмеження життєдіяльності людини, ступеня розладу функцій організму.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» інвалідністю вважається міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Щодо часткової працездатності, то заслуговує на увагу рішення Конституційного Суду України від 23.01.2020 № 1-р/2020, де суд зробив висновок, що втрата працівником професійної працездатності є частковою втратою ним працездатності, тобто є соціальним ризиком у розумінні ч. 1 ст. 46 Конституції України. Професійна працездатність визначається у законодавстві як здатність певного працівника до роботи за своєю професією (фахом) і кваліфікацією чи за іншою адекватною їй професією (фахом). (п. 1.2. Порядку та Критеріїв встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків, який затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 05.06.2012 № 420).

Поняття «старість» теж не має законодавчого визначення і зазвичай, пов'язане із досягненням особою пенсійного віку. Щодо усіх інших конституційних соціальних ризиків, то вони дослівно відтворені в законодавстві у сфері соціального забезпечення.

Соціальні ризики

правовстановлюючі

правопідтверджуючі

Правовстановлюючі соціальні ризики потребують юридичного визнання у спосіб та у порядку, визначеному законодавством (наприклад, встановлення інвалідності).

Правопідтверджуючі соціальні ризики дають можливість особі реалізувати своє право на соціальне забезпечення, маючи документальне підтвердження його настання (багатодітність, усиновлення, народження, опіка та піклування тощо).

Реалізація права на соціальне забезпечення здійснюється тільки у соціально-забезпечувальних правовідносинах щодо надання соціального забезпечення у порядку та на умовах, визначених законом.

Підставою виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин є юридичний склад, в основі якого є такі юридичні факти:

- настання соціального ризику, з яким пов'язана необхідна модель правомірної активної поведінки особи для реалізації права на соціальне забезпечення;
- правомірна активна поведінка управомоченої особи (наприклад, (письмова) заява до компетентного органу (та) необхідні документи);
- рішення компетентного органу про призначення відповідного виду соціального забезпечення та певного його розміру.

3. Конституційні соціальні ризики

Пенсійний вік

Серед конституційних (базових) соціальних ризиків виокремлюють старість, що відповідно до законодавства має зв'язок із настанням у особи певного пенсійного віку. В Україні застосовується винятково нормативний критерій для обчислення віку, з настанням якого особа набуває права на той чи інший вид соціального забезпечення.

Пенсійний вік поділяють на загальний та спеціальний.

Він є основною умовою щодо набуття права на пенсійне забезпечення в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Водночас, *пенсійний вік належить до тих соціальних ризиків, які потребують необхідного страхового (трудового) стажу, щоб мати можливість отримувати відповідну пенсію.*

Наприклад, відповідно до змісту ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV мінімальний вік призначення пенсії за віком становить 60 років за наявності страхового стажу 27-ми років. Отже, загальний пенсійний вік передбачає досягнення особою нормативно встановленого віку

Щодо пільгового (спеціального) пенсійного віку, то, як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні від 04.06.2019 № 2-р/2019, це праця на роботах, які мають безпосередній вплив на здоров'я працівника і можуть призвести до втрати професійної працездатності (здатності виконувати роботу за професією) до настання віку, що дає право на пенсію за віком, а отже, до неможливості ефективно виконувати роботу без шкоди для власного здоров'я і безпеки оточуючих (ст. 114 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»).

Самостійний спосіб встановлення пенсійного віку передбачено в системі недержавного пенсійного забезпечення, з досягненням якого особа зможе отримувати недержавну пенсію. Законом лише визначено граничні межі встановлення пенсійного віку, а саме різниця у бік збільшення та зниження не може перевищувати 10 років по відношенню до загального пенсійного віку, встановленого Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Настання пенсійного віку впливає також на безстроковість соціальної виплати. Так, пенсія в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування особам, які досягли встановленого законом (ст. 26 «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування») пенсійного віку призначається довічно.

Пенсійний вік може передбачати і вищий віковий критерій, ніж 60 років. Зокрема, право на призначення державної соціальної допомоги мають особи, які досягнули 65-ти років та не мають права на пенсію за законом.

Документом, що засвідчує досягнення особою відповідного пенсійного віку є паспорт або інший документ, що засвідчує цю особу, місце її проживання (реєстрацію) та вік.

Інвалідність

Це базовий (конституційний) соціальний ризик, який характеризує стійку втрату працездатності повнолітньої особи або дитини. Водночас йдеться про юридичний факт, який підлягає встановленню у законодавчо визначеному порядку. Інвалідність повнолітніх осіб встановлює ЕКОПФО, а дітей – ЛКК.

Так, відповідно до змісту ст. 3 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», інвалідність як міра втрати здоров'я визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи в порядку та на умовах, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи».

У ст. 2 наведеного закону визначено поняття особи з інвалідністю, якою є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Поняття дитини з інвалідністю передбачає ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III як дитини зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту.

Такі категорії громадян мають можливість за наявності встановленої інвалідності не тільки на різні види соціального забезпечення за вибором (пенсії, страхові виплати, державні соціальні допомоги), але і на значний перелік реабілітаційних послуг.

Під час встановлення інвалідності ЕКОПФО визначає причину інвалідності. Їх перелік є вичерпним та встановлений п. 26 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності («Положення медико-соціальної експертизи»).

У законодавстві України передбачено такі види інвалідності:

- внаслідок нещасного випадку на виробництві;
- внаслідок професійного захворювання;
- внаслідок загального захворювання;
- внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час виконання службових обов'язків чи проходження служби тощо.

Якщо інвалідність спричинена нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням, то це зумовлює звернення до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», де передбачено умови та порядок призначення страхових виплат та соціальних послуг у зв'язку з цим.

Наведені обставини підлягають розслідуванню у встановленому законодавством порядку (Порядок розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 № 337). Деталізація усіх обставин настання інвалідності здійснюється Додатком № 10 до наведеного акту.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» ***професійне захворювання*** – це захворювання, що виникло внаслідок професійної діяльності застрахованого та зумовлюється виключно або переважно впливом шкідливих речовин і певних видів робіт та інших чинників, пов'язаних із роботою.

Натомість ***нешасний випадок*** – обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого чинника чи середовища, що сталися у процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть.

Загальне захворювання визначається причиною настання інвалідності, коли інвалідність не спричинена нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням.

Зокрема, нещасні випадки невиробничого характеру розслідується за окремим порядком (постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру» від 22.03.2001 р. № 270). У п. 2. наведеного акту передбачено, що *під нещасними випадками невиробничого характеру* варто розуміти непов'язані з виконанням трудових обов'язків травми, зокрема отримані внаслідок завдання тілесних ушкоджень іншою особою, отруєння, самогубства, опіки, обмороження, утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою, травми, отримані внаслідок стихійного лиха, контакту з тваринами тощо, які призвели до ушкодження здоров'я або смерті потерпілих.

До загального захворювання також прирівнюється інвалідність з дитинства. Правового визначення цього поняття у законодавстві немає, водночас набуття цього статусу пов'язується з наявністю інвалідності, яка встановлена ще до настання повноліття. Така категорія осіб в силу такої соціальної ознаки має право обрати один із різновидів соціального забезпечення, пов'язаний з інвалідністю, або державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства.

Особливими обставинами настанням інвалідності є поранення (контузії, травми або каліцтва), отримані під час виконання службових обов'язків чи проходження служби тощо. Спричинена ними інвалідність дає можливість отримувати пенсію за спеціальним Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 № 2262-ХІІ, одноразову грошову допомогу в порядку застосування норм Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII або Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-ХІІ.

Також законодавством визначено осіб, які належать до осіб з інвалідністю внаслідок війни (ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 № 3551-ХІІ) та система пільг у зв'язку з такою соціальною ознакою.

Пільги та компенсації, особливості пенсійного забезпечення встановлені також для осіб з інвалідністю з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи щодо яких встановлено причинний зв'язок інвалідності з Чорнобильською катастрофою, хворих внаслідок Чорнобильської катастрофи на променеву хворобу, – категорія 1.

Тимчасова непрацездатність визначається законодавством як непрацездатність особи внаслідок захворювання, травми або з інших причин, що не залежить від факту втрати працездатності (пологи, карантин, догляд за хворим тощо), яка має тимчасовий зворотний характер під впливом лікування та реабілітаційних заходів, триває до відновлення працездатності або встановлення групи інвалідності, а в разі інших причин – до закінчення причин відсторонення від роботи (п. 1.3. Положення про експертизу тимчасової непрацездатності, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.04.2008 № 189).

Наведений соціальний ризик дає можливість отримувати страхові виплати та необхідні соціальні послуги у порядку та на умовах, які визначені Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Загалом усі обставини, що характеризують тимчасову непрацездатність працівника за Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» можна поділити на такі групи:

причини, що визначають неможливість особи виконувати свої трудові обов'язки (займатися підприємницькою діяльністю тощо) за станом здоров'я, а саме:

- хвороба (загальне чи професійне захворювання);
- травма, не пов'язана або пов'язана з нещасним випадком на виробництві;
- вагітність та пологи.

обставини, що спричиняють непрацездатність у зв'язку з необхідністю догляду за іншим членом сім'ї:

- за хворою дитиною (до 14 років);
- за хворим членом сім'ї;
- за дитиною віком до 3-х років або дитиною з інвалідністю віком до 18 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною.

Безробіття

У ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI визначено три важливих взаємопов'язаних між собою понять, в яких розкриті законодавчі ознаки, що притаманні безробіттю як соціальному ризику.

Безробіття – це соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування. Водночас безробітним визнається особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи.

Натомість термін «особи працездатного віку» вживається у такому значенні: це особи віком від 16 років, які не досягли встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійного віку.

У системі надання соціальних послуг наявність складних життєвих обставин, спричинених безробіттям, дають можливість особі отримувати соціальну послугу у порядку та на умовах, визначених Державним стандартом соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці, який затверджений наказом Міністерства соціальної політики від 21.09.2016 № 1044.

Втрата годувальника

Цей соціальний ризик спричинює виникнення в особи права на пенсію у разі втрати годувальника (*щомісячні страхові виплати в разі смерті годувальника від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання*).

В загальному втрата годувальника характеризується водночас наявністю двох ознак: приналежністю до непрацездатних членів сім'ї, вичерпний перелік яких встановлений спеціальними законами, і наявністю утримання померлим годувальником особи.

До втрати годувальника в солідарній системі пенсійного забезпечення прирівнюється також зникнення годувальника безвісти, у порядку, передбаченому Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12.07.2018 № 2505-VIII. Аналогічно, згідно ст. 29 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» зникнення безвісти військовослужбовця в період бойових дій прирівнюються до загибелі на фронті.

Водночас дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Тільки для дітей померлого годувальника (зокрема народжених до 10 місяців з дня смерті годувальника) призначається державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, якщо померлий годувальник на день смерті не мав страхового стажу, необхідного для призначення пенсії для особи з інвалідністю III групи (ст. 1 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»).

Втрата годувальника підтверджується в сукупності низкою документів, серед яких визначальним є свідоцтво про смерть годувальника, рішення суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошеним померлим.

Втрата годувальника впливає також на додаткове матеріальне забезпечення окремих категорій осіб. Зокрема, наявність у непрацездатної особи утриманців, що отримують пенсію у зв'язку з втратою годувальника дає підстави для нарахування їм надбавки до пенсії за вислуги років (ст. 16 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»).

4. Страховий та трудовий стаж

До складу юридичних фактів, які необхідні для здійснення особою конституційного права на соціальне забезпечення в системі соціального страхування належить страховий стаж.

Страховий стаж є одночасно правостворюючим юридичним фактом, оскільки необхідний для призначення різних видів соціальних виплат), і правозмінюючим (його збільшення зумовлює зміни і перегляд суми вже призначених пенсій). Законодавець в одних випадках надає значення тривалості страхового стажу як умови для призначення того чи іншого виду соціального забезпечення (наприклад, всіх видів пенсій), а в інших – його тривалість лише презюмується. Зокрема, для призначення допомоги по вагітності та пологах чи у разі нещасного випадку на виробництві, що спричинив втрату працездатності, законодавством не вимагається кількісного критерію страхового стажу. Достатнім вважається факт, що особа є застрахованою, а отже, передбачається, що вона є потенційним носієм страхового стажу

Страховий стаж є однією з невід’ємних умов для призначення таких видів соціального забезпечення:

- пенсій в системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування (зокрема для призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»).
- страхових виплат у системі загальнообов’язкового державного соціального страхування.

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» ***страховий стаж*** – це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов’язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок. Аналогічне визначення містить ч. 1 ст. 21 Закону України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування» та ч. 1 ст. 21 Закону України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття».

Страховий стаж характеризується такими ознаками:

- це часовий проміжок, обчислений місяцями
- нарахування страхового стажу здійснюється шляхом сплати страхових внесків, який належить до обов'язків страхувальника (застрахованої особи або роботодавця) незалежно від його фінансового стану.
- страховий стаж обчислюється за даними, що містяться в системі персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а за періоди до запровадження системи персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб – на підставі документів у порядку та на умовах, передбачених законодавством, що діяло раніше
- місяць страхового стажу зараховується як повний, якщо було сплачено за відповідний місяць мінімальний страховий внесок.

Законами України визначаються особливості обчислення страхового стажу за окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема визначення тих періодів, які зараховуються до страхового стажу.

Щодо страхового стажу у системі пенсійного страхування, то ці питання регулюються ст. ст. 20–25 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Наприклад, відповідно до змісту ст. 24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» для обчислення розміру пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника зараховується також період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою загального пенсійного віку, та період з дня смерті годувальника до дати, коли годувальник досяг би загального пенсійного віку.

Згідно п. 3-1 Прикінцевих положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» до страхового стажу для визначення права на призначення пенсії за віком згідно із ст. 26 цього Закону включаються періоди:

- ведення підприємницької діяльності із застосуванням спрощеної системи оподаткування, а також із застосуванням фіксованого податку: з 1 січня 1998 року по 30 червня 2000 року включно, що підтверджуються довідкою про реєстрацію як суб'єкта підприємницької діяльності; з 1 липня 2000 року по 31 грудня 2017 року включно, за умови сплати страхових внесків (єдиного внеску) незалежно від сплаченого розміру (крім випадків звільнення від сплати єдиного внеску);
- проходження військової служби по 31 грудня 2017 року включно;
- перебування у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами з 1 січня 2004 року по 30 червня 2013 року включно;
- перебування у відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею 6-річного віку з 1 січня 2004 року до часу запровадження сплати страхових внесків (єдиного внеску) за жінок, які перебувають у відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- перебування у довготерміновому відрядженні працівників дипломатичної служби у період з 1 січня 2004 року по 30 квітня 2016 року, за умови сплати страхових внесків (єдиного внеску) незалежно від сплаченого розміру

Важливо, що період навчання у вищому навчальному закладі після 1 січня 2004 року не зараховується до страхового стажу, якщо не має договору про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування з податковим органом. Причиною цього є те, що навчальний заклад не сплачує страхові внески за здобувача вищої освіти.

Зокрема, відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, мають право на зарахування до страхового стажу відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» періодів навчання на денній формі навчання у закладах вищої освіти, аспірантурі, докторантурі, інтернатурі, резидентурі, за умови добровільної сплати страхових внесків.

У разі коли, особі не вистачає страхового стажу, у ст. 10 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» передбачено порядок та умови його набуття шляхом укладення договору про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування щодо сплати страхового внеску:

1) одноразово за попередні періоди, в яких особа не підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (зокрема за період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2010 року).

За таких умов сума сплаченого єдиного внеску за кожен місяць такого періоду не може бути меншою за мінімальний страховий внесок на дату укладення договору, помножений на коефіцієнт 2.

Наприклад, договір укладено у березні 2025 року. Мінімальний страховий внесок становить 1 760 грн (як 22% від мінімальної заробітної плати). Це вартість 1-го календарного місяця страхового стажу. Якщо стаж набувається за один календарний рік, то виходить в результаті значна сума коштів, а саме 21 120 грн.

2) щомісячно за попередні періоди і (або) майбутні періоди страхового стажу за умови укладення договору не менше ніж на 1 рік.

За такого способу набуття страхового стажу коефіцієнт 2 не враховується і сплата страхового внеску здійснюється у сумі не меншій за мінімальний розмір.

Детальніше питання набуття страхового стажу на договірній основі регулюється Інструкцією про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженою наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 № 449.

Трудовий стаж

Обчислення трудового стажу застосовується для призначення пенсій в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (зокрема для призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»).

Він характеризує трудову діяльність особи за періоди, що перебували поза сплатою страхових внесків до 1 січня 2004 року, тобто до формування системи персоніфікованого обліку застрахованих осіб увесь період трудової діяльності прирівнюється до страхового періоду. Після 1 січня 2004 року до страхового стажу зараховуються тільки ті періоди, протягом яких сплачувалися страхові внески. Про що є інформація в базі даних системи персоніфікованого обліку застрахованих осіб.

Періоди роботи, що зараховуються до трудового стажу у разі ліквідації підприємства, установи та організації без визначення правонаступника визначаються Порядком підтвердження періодів роботи, що зараховуються до трудового стажу для призначення пенсії на пільгових умовах або за вислугу років, затвердженим постановою правління Пенсійного фонду України від 10.11.2006 № 18-1.

Трудовий (загальний) стаж поділяється на:

- ***пільговий*** - впливає на дострокове призначення пенсії для окремих категорій громадян, що працювали на певних посадах, незалежно від останнього місця роботи (до 1 квітня 2015 року) і які набули це право на умовах передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення». Низку норм цього закону було визнано неконституційним згідно з рішенням Конституційного Суду України від 18.06.2007 № 4-рп/2007, який і передбачив необхідну тривалість трудового стажу, повернувши раніше змінене положення, що і наведене у рішенні;
- ***спеціальний (зокрема, вислуга років)***. Верховний Суд, в одному зі своїх ухвалених рішень зазначає, спеціальний стаж (різновидом якого є вислуга років є періодом роботи в певних умовах праці чи на посадах, з якими законодавець пов'язує пільгове (або за особливими правилами) пенсійне забезпечення. Вислуга років – це період виконання особливого роду трудової діяльності або державної служби, коли до особи, яка її здійснює, пред'являють особливі вікові, освітні, а також підвищені психічні та фізичні вимоги, під час тривалого виконання якої особа втрачає відповідну професійну працездатність (судова справа № 643/11758/16-а від 20.02.2019) .

Відповідно до положень Закону України «Про пенсійне забезпечення» спеціальний стаж характеризував вислугу років як періоди трудової діяльності для окремих посад працівників авіації і льотно-випробного складу, робітників локомотивних бригад, працівники освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення тощо. Проте на підставі рішення Конституційного Суду України від 04.06.2019 № 2-р/2019 норми цього закону щодо вислуги років визнано неконституційними. Тож положення щодо вислуги років не можуть застосовуватися, доки не будуть внесені зміни у пенсійне законодавство задля належного правового регулювання означених правовідносин.

До спеціального стажу зараховуються також періоди виконання особою особливого виду трудової діяльності, а саме державної служби, військової служби, служби і роботи в правоохоронних органах, а також іншої суспільно корисної діяльності.

Документальним підтвердженням трудового стажу особи є дані трудової книжки, яка заповнюється роботодавцем згідно до положення Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, що затверджена спільним наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України та Міністерства соціального захисту населення України від 29.07.1993 № 58.

Згідно з ст. 48 Кодексу законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII трудова книжка є основним документом про трудову діяльність працівника. За відсутності трудової книжки підлягають до застосуванню норми Порядку підтвердження наявного трудового стажу у разі відсутності трудової книжки чи відповідних записів в ній, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.1993 № 637 (нею, зокрема, врегульовано також питання обчислення трудового стажу фізичними особами-підприємцями).

Верховний Суд за результатами розгляду справи № 307/3091/16 від 21.02.2020 зазначив, що законодавцем встановлений алгоритм дій щодо документального підтвердження трудового стажу, які йдуть у певній послідовності. Зокрема, основним документом, що підтверджує трудовий стаж, визначено трудову книжку. За її відсутності черговим елементом для підтвердження стажу є: дані, наявні в реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, довідки, виписки із наказів, особові рахунки і відомості на видачу заробітної плати, посвідчення, характеристики, письмові трудові договори і угоди з відмітками про їх виконання та інші документи, які містять відомості про період и роботи. За неможливості підтвердити наявний трудовий стаж будь-якими документами, законодавцем передбачено останній по черговості спосіб, а саме: встановлення трудового стажу на підставі показань не менше 2-х свідків, які б знали заявника по спільній з ним роботі на одному підприємстві, в установі, організації або в одній системі і мали документи про свою роботу за час, стосовно якого вони підтверджують роботу.

Особливості набуття страхового стажу за кордоном

Громадяни України, які постійно проживають або працюють за межами України, мають право на добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та на матеріальне забезпечення і соціальні послуги за страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Винятки можуть бути встановлені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Україна підписала міжнародно-правові договори про співробітництво у сфері соціального захисту з понад 20 країнами і цей процес продовжується. *Залежно від умов зарахування стажу роботи такі договори традиційно поділяють на територіальні та пропорційні.*

Договори, укладені за територіальним принципом, передбачають взаємне зарахування стажу на території України та іншої країни (країн), які підписали відповідну угоду. Тобто стаж, набутий на території іншої країни автоматично відноситься до страхового стажу в Україні.

Натомість договори, укладені за пропорційним принципом, ґрунтуються на відокремленому зарахуванні стажу. Це означає, що стаж, набутий на території іншої країни не додається до стажу на території України. Відповідно особа має два періоди стажу, які обчислюється за правилами тієї країни, де вона працювала.